

Я. Б. ПЕТРИШИН

ЛОГІКА

^М
ВИД. Т-ВО ВЕРНИГОРА

Петро

Др. Я. Б. ПЕТРИШИН

ЛОГІКА

diasporiana.org.ua

1947

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО «ВЕРНИГОРА»
МІЮНХЕН

WOLODYMYR LESIAK
491 Belmont Ave.
Winnipeg, Man. R2V

Вступ.

Поняття філософії, а з тим про логіку.

Філософія* це наука знання або докладніше загальна наука про принципи** поодиноких наук, що веде нас через синтезу основних наукових понять і висновків до суцільно й логічно обоснованого погляду на світ і життя.

Джерелом філософії є тяга людини до знання. Ця тяга з'являється звичайно тоді, коли в світі одиниці повстають сильні духові напруги. Об'єкти думання, яке вело б до філософування, видаються часто для початкуючого мислителя чимось припадковим, неунормованим. Але внаслідок сильної тяги до знання людина втягається чимраз далі в філософічне думання, приходячи остаточно до пізнання принципу, що є основним і найважливішим у філософії. Principium або грецьке ἀρχή відіграє вже у старогрецькій філософії дуже важну роль. Бо ж іде про принцип, що з нього позначувалося повстання всіх річей. Без сумніву перше місце займає тут творчий принцип, що в ньому ховалася проблема про Творця світу. У безмежній різnorodності добачували мислителі одиність. У цьому була їх велика заслуга, якщо йде про поняття філософії взагалі, а зокрема про пізніший розвиток і ясне з'ясування поняття принципу. Тома з Аквіну, наприклад, пишучи про принцип, називає його «всім», «a quo aliquid procedit quocumque modo» (Summ. th. I, 33, 1 с.).

Усе філософування полягає на думанні. Думання в найширшому значенні — це своєрідна характеристична риса, чи, краще сказати, функція людського духа, що нею відрізняється людина суттєво від тварин нижчого походження. Ціле своє життя — за винятком хвилин, коли людина тратить цілковито свідомість, думає людина — кожна на свій лад: одна правильніше, друга менш правильно, ця більше свідоміше та і т. д. Поруч з цим думанням у найширшому змислі або звичайним, нефілософічним думанням розрізняємо т. зв.

* φιλοσοφία, philosophia = любов до мудрости (знання); φιλόσοφος = прихильник мудрости.

** Principium — це латинський переклад грецького ἀρχή.

філософічне або систематичне* думання. Це останнє творить вершок людського думання взагалі й відрізняється цілком виразно своїм зрізничкованим характером від звичайного думання. Звичайне думання являється, так би мовити, не так скупченим, чи пак пов'язаним, під час, коли філософічне думання-детерміноване є куди строгіше певними зрізничкуваннями — воно характеристичне передовсім систематикою, упорядкованістю, далі тим, що воно являється свідомим, спрямованим на означені цілі. Центральним чинником у філософічному думанні є провідна думка (або вище згаданий принцип), що, проникаючи крізь усі поодинокі спостереження, зв'язує їх разом. Під час, коли звичайне думання обмежується на зовнішні явища, систематичне думання охоплює внутрішню суть річей, т. е. те, чого не можемо спостерегти змислами. Ця згліблена, згл. пізнана внутрішня суть річей називається поняттям цих річей. Схоплювати ці поняття і систематично ними орудувати — значить філософувати.

Для філософічного думання питомою є обставина, що воно на своєму найвищому ступні спрямовується на самого себе й стає саме об'єктом своїх функцій. Скільки сили духа й якої великої вправи вимагається, коли наше думання має думати самого себе, це зайво й підкреслювати, коли згадаємо, що переважно інше є предметом нашого думання. Це є, отже, думання думання, або, як старі греки казали *ἐπιστήμη ἐπιστήμης*. Філософічне думання є завершенням, або, як ми вже назвали, вершком всякого людського думання взагалі. Щоб це унаглядити, представмо собі найперше конструкцію нефілософічного думання, а в цій конструкції різні ступні його розвитку. Відверотно пропорційне відношення різних ступнів розвитку нефілософічного думання до віддалі цього думання від систематичного або філософічного думання дозволяє нам відтворити собі розвитково-архітектурну будову людського думання від найпримітивніших основ аж до вершка. Як найвища форма людського думання, філософічне думання являється рушієм усякого наукового думання. Без філософічного думання немає правдивої науки. (Ніхто не може, напр. називатись науковцем, хто вказує тенденції, ворожі науковому думанню.)

* Система об'єкта в логічному змислі — це надсумативна цілість знання, упорядкована по одному й тому самому принципу, який, проникаючи крізь різnorodність пізнань, пов'язує з собою поодинокі частини цієї цілоти, становлячи окіст у в собі упорядкованій, логічно пов'язаній цілостевій конструкції.

Через філософічне думання приходимо до питання, що таке думання, — які є норми й правила думання. На це питання відповідає логіка. На питання, що торкається найзагальніших принципів буття й останніх пізнавальних зв'язків буття й діяння, відповідає метафізика*. Тома з Аквіну пише у зв'язку з метафізикою »de ente in communi et de ente primo, quod est a materia separatum.« Метафізика — це »scientia, quae considerat ens et ea quae sequuntur ipsum.« На дальше питання, що виникає з філософічного думання: які є законності, функції, сили людської психіки, а потім узагалі психічні явища — відповідає психологія.**

Установивши місце логіки у філософії, скажемо: логіка (від грецького λόγος = думка, ідея, розум, розсудок) — це наука думання або наука, що викладає про суть та закони правильного наукового, систематичного або, коротко кажучи, філософічного думання. Логіка являється, отже, нормою правильного думання, вона є методичним навчанням наук.

Властивим основником і батьком логіки називають звичайно грецького філософа Аристотеля (384—322 перед Хр.), і це справедливо, бо хоча, наприклад, індійська наука Nyāya*** містила в собі формальну логіку, то все ж Аристотель являється творцем більш строгого наукового оброблення й систематичного обґрунтування логіки.

Логіка трактує про: 1. поняття, 2. осуд, 3. висновок або заключення. Філософічне або систематичне думання довершується в поняттях, осудах і заключеннях.

Про поняття.

Коли йде мова про поняття якогось об'єкту, то найперше треба розважити, чого вимагає питання про це поняття, тобто: якої відповіді. Наприклад, питання: »що таке лавка?« При відповіді на це питання не вистарчає, якщо матимемо лише правдиве представлення про це, що таке лавка, якщо зможемо відрізнити її від інших предметів, якщо обмежимося на її

* Слова »метафізика« — »μετά τὰ φυσικά« вжив як один із перших Андронікос із Родос-у, а за ним цілий ряд інших коментаторів Аристотеля, а це тому, бо ці писання, що мали спекулятивно-філософічний характер, стояли за природничо-науковими. Схолястики говорили, наприклад, про трансфізику »transphysica«.

** Ψυχί, λόγος: наука про душу.

*** Транскрипція латинськими буквами.

описування. Бо ж дістингування й дефініювання — це дві окремі справи. Також між представленням і поняттям існує велика різниця. На питання: »що таке лавка?« потрібна відповідь з погляду на властиву суть лавки. Що це значить? Коли хочемо висловити поняття лавки, то мусимо взяти під увагу лавку по її властивій суті й по її значенню. Це може статися доречі тоді, коли спрямовуємо нашу увагу на певні частинні змісти представлено або подуманого, зафіксуємо їх у пам'яті, судильно зв'язуємо, не зважаючи при тому на змісти, що не входять у розважання поняття об'єкту, як такого. Це значить: представляю собі всі можливі роди лавок і тепер: докладно зафіксую у своїй пам'яті те, що є всім лавкам спільним, відокремлюючи це спільне всім лавкам від цього, що є питомим для одної лавки або обмеженої кількості лавок, від цього отже, що без нього лавка не перестає бути лавкою. Функція людського духа, через яку людина звертає свою увагу на властиві питомі прикмети річей одного й того самого роду, називається по філософічному рефлектуванням. Цю ж функцію людського духа, що через неї людина відділяє спільне, відокремлюючи його від всього другого, називаємо абстрагуванням. Це ж, що є спільним, а разом необхідним для існування всіх річей одного і того самого роду тобто це, без чого всі речі одного й того самого роду не можуть існувати, називаємо його загальними й безумовно необхідними або суттєвими прикметами. Загальність, необхідність їх пізнання — пояснював раз Плятон як філософію. Це ж те саме, що другі розуміють під завданням філософії, тобто: пізнання суті річей. У конкретному думанні демонструється поняття: 1. вказуючим словом, 2. неозначеним поодинчим представленням, не забуваючи при цьому, що при його репродукції не належить звертати уваги на несуттєві особливості цього представлення.

Ще один чинник належить виразніше наświetлити, якщо йде про довершення поняття якоїсь речі. Як відомо, все, що існує, має суттєвий зв'язок до іншого, то значить до того, з яким воно є споріднене, з яким отже воно має спільні прикмети. Ніщо не є абсолютно відокремленим чи пак ізольованим. Кожна річ творить разом із іншими цілість, вона являється отже інтегральною частиною цілості або, інакше кажучи, займає в певній сфері (гл. розділ: »Розмір і зміст поняття«) своє означене місце. Щойно обставина, що назначуємо сферу буття чи пак існування поняття, дозволяє довершити поняття якоїсь речі.

Коли беремо під увагу рефлектування й абстрагування, як дієві функції, тоді говоримо про них, як про дискурсивне* думання.

1. Розмір і зміст поняття.

Під розміром (*sphaera, sphaera, ambitus, extensio*) поняття розуміємо цілісність поодиноких егзистенцій згл. об'єктів, які носять його назву. Приклад: усвідомлюю собі поняття лавки, отже рефлектую на всі лавки — не лише на якусь поодинокую. Поняття лавки відноситься отже до всіх лавок. Таким робом поняття якоїсь речі охоплює по своїй прикметній особливості всі речі цієї назви. Розмір поняття називають також сферою або кругом поняття. Широкість розміру поняття залежить від числа підпорядкованих йому об'єктів.

Змістом поняття називаємо суму схоплених у ньому разом прикмет. Коли мова про зміст поняття, то йде тут отже про цілісність безумовно потрібних, конститутивних, субстанціальних (тобто таких, що конституюють субстанцію або суть) прикмет поняття. Широкість розміру поняття відноситься відворотно пропорційно до змісту поняття. Це значить: чим більший розмір, тим менший зміст і навпаки: чим менший розмір, тим більший зміст поняття. Абстрактніші, загальніші поняття мають найменший зміст і найширший розмір. Поодинокі поняття визначаються найбільшим змістом, але найвужчим розміром. Наприклад, поняття »звіря« має більший розмір, але менший зміст, ніж поняття »метазоа«. Це останнє поняття має знову ж більший розмір, але менший зміст, ніж поняття »хордата«. Так же само відноситься це останнє поняття до поняття »сsaveць« або поняття »сsaveць« до поняття »кіль«. Інший приклад: поняття »конструкція« має більший розмір, але менший зміст, ніж поняття »будівля«. Так же само відноситься поняття »будівля« до поняття »шопа«. Через детермінування росте зміст, а поменшується розмір. Через абстрагування росте розмір, а поменшується зміст поняття. Продовжуючи абстрагування, досягнемо остаточно поняття з найбільшим розміром, але водночас із найменшим змістом, тобто: поняття »річ« (лат. »res«) або ще більш неозначене »щось«, чим означуємо буття без субстанціальних прикмет. (У цьому зв'язку можна пояснити собі, як могло повстати французьке »rien« »ніщо« з лат. acc. sing. від »res« (відповідає мовно українському »річ«) — тобто »rem«).

* Тому, бо людина переходить, перебігає (*discurrit*) духово різні речі, вивчаючи спільне й те, що відрізняє їх.

Навпаки: через продовження детермінування приходимо остаточно до індивідуа, що має найбільший зміст, але не має ніякого розміру. У цьому випадку не можемо вже дефініювати поняття, лише що найбільше допускаємо описування, а це тому, бо бракує всяких передумов, які дозволяли б на дефініцію. За основу для творення поняття беремо просто слово, яке означає індивідуум.

Примітка. У зв'язку з порушеною темою міг би хтось поставити питання: що властиво є тим, чого не можна згл. що не дається дефініювати й чому?

Відповідь: усе індивідуальне можна описати (наприклад історично), але не дефініювати, бо його існування є обмежене до однини, до одности. Те ж саме відноситься до іншого випадку, а саме, якщо йде про цілком загальні або основні поняття. При цих цілком загальних поняттях можна вправді перевести дистинкцію, їх пояснювати, але не можна їх дефініювати, а це тому, бо в них поперше дуже малий зміст, а потім ледви чи можна б знайти для них ґатунок (genus).

2. Ґатунок і рід.

Ґатунок (γένος, genus) — це вище (загальніше) поняття, що охоплює йому відпорядковані родові поняття. Інакше можемо це так сказати: ґатунок або genus називаємо цю сферу (круг або розмір), що до неї належить поняття. При кожній дефініції назвати найперше ґатунок (genus), що до нього належить поняття, було засадою Аристотеля. Але як тільки ми знайшли genus, приходимо до переконання, що через абстракцію підіймаємося до чимраз усе вищих genus-ів стверджуючи отже факт, що те, що ми щойно назвали ґатунком, саме вже має ґатунок чи пак належить до ґатунку. Приклад: поняття »угнівець«* належить до сфери поняття »чобіт«, а це поняття — до сфери шевської праці, а це останнє — до сфери людської праці і т. д. З нього виходить, що кожен пізніший, в напрямі нашого думання знайдений ґатунок охоплює куди більше і є в наслідок цього розмірно куди ширший, ніж попередній.

Отже, коли хочемо осягнути по можності якнайдокладнішу дефініцію наприклад »угнівця«, не можемо брати під увагу найзагальнішого й найширшого ґатунку, наприклад, »річ« бо ж це поняття »річ« говорить мінімально про суть »угнівця«. Також не можемо брати під увагу будьякого ґа-

* »Угнівець« — це м. і. певний рід чобота в Галичині, що його назву виводиться від назви містечка Угнів.

тунку. При дефініції чи пак схопленні поняття ми повинні взяти під увагу найближчий ґатунок.

Що таке рід (είδος, species)? Щоб коротко сховити, скажемо: рід у логічному змислі — це підпорядковане вищому, то є ґатунковому поняттю поняття. Ґатунок або genus — це отже загальніше, вище, надпорядковане поняття, рід же або species — це поняття особливішого, нижчого характеру; воно є підпорядковане ґатункові. Як ґатунок — genus, так і рід — species є релятивними. Це значить: поняття, що у відношенні до вищого поняття було родом, може бути супроти свого гомогенного (тобто приналежного до того самого ґатунку або genus-a) нижчого ґатунком — genus-ом. Велике число природніх тіл порядкуємо по наступній схемі: держава, група, класа, порядок, родина, ґатунок, рід.

3. Відношення понять між собою.

Відношення субординації.

Під субординацією розуміємо підпорядкування вужчого поняття ширшому, тобто надпорядкованому, суперординованому поняттю. Кажемо отже: вище поняття із ширшим розміром називається з погляду на його відношення до нижчих понять надпорядкованим або суперординованим. Про координацію говоримо тоді, коли йде про поняття з рівним розміром, поняття, які є підпорядковані (субординовані) спільному ґатунковому поняттю — наприклад, аргон, гелій, криптон — у відношенні до шляхетного газу.

Координовані поняття — це ті, що мають таке саме віддалення від ґатунку (genus-a). Вони являються тоді отже родовими поняттями, які є субординованими до того самого ступня ґатункові. (Коли подаємо відношення понять між собою, тоді говоримо про класифікацію понять).

Примітка. З гомогенних понять стоїть властиво одні до одного або у відношенні субординації, або у відношенні координації. Вислову «субординація» вживаємо тоді, коли розважаємо відношення обох понять, виходячи від нижчого поняття. Розважаємо ж відношення навпаки, тоді ми повинні сказати, що одне поняття є другому надпорядковане, «суперординоване». Термін «суперординації», без якого можна би властиво обійтися, згадували ми в цьому уступі лише тому, щоб приступніше й наглядніше з'ясувати відношення понять між собою, а потім тому, щоб легше зрозуміти, в якому змислі належить уживати цього вислову. Засадничо вповні вистарчають у цьому зв'язку терміни «субординації» й «координації».

Відношення координованих понять між собою.

Гомогенні поняття можуть бути дуже різні, а навіть можуть творити протилежності. Всі правдиві протилежності

навіть повинні мати гомогенний характер. Поняття, що в межах цього самого ґатунку найдалше від себе віддалені, називаємо протилежними (*contrarius*). Протилежними поняттями є, наприклад, «гарний — гидкий» під ґатунком «естетичність», або «добрий - злий» під ґатунком «обичайність», «молодий — старий» під ґатунком «вік» і т. д. Протилежними поняттями називаємо отже ці члени ряду координованих понять, що стоять у квалітативній (якостевій) протилежності до себе — або йнакше: ті, що виказують найбільше віддалення від себе. Від терміну протилежності відрізняти треба термін «суперечність», або «контрадикція». Про контрадикцію (*ἀντίφασις, contradictio*) говоримо тоді, коли маємо справу з двома поняттями, при чому одне каже, друге зносить, неґує. Приклади: «гарний — негарний», «молодий — немолодий», «здібний — нездібний», «смертельний — несмертельний» і т. д. Суперечність є настільки чимось нелогічним, наскільки логічне думання вимагає одноцільного, суцільного зв'язку й наскільки логічне думання перестає існувати, коли заходять суперечності, які це логічне думання зносить - касують. Коли отже допускаємося суперечностей, перериваємо тим самим логічне думання, суперечність зносить його. Безсуперечність є тому необхідною передумовою всякого логічного думання. Крім теорії пізнання та метафізики, логіка має в першу чергу одним із своїх головних завдань усувати суперечності. До питання суперечности вернемося ще пізніше.

Згідні або несуперечні — це такі поняття, що їх можна сполучити у змісті одного й того самого поняття. Наприклад поняття «зла» й «хитра» в понятті «змія», або: поняття «солодке» й «червоне» в понятті «райське яблуко» і т. д. У зв'язку з цими поняттями треба говорити про поняття, що перехрещуються. Поняття, що перехрещуються, це отже такі поняття, що мають частину розміру спільного, наприклад: метал і гріш. Диспаратними називаються поняття, які належать до різних ґатунків і в наслідок цього не палаються до сполучення чи пак зіставлення. Йде тут отже про два поняття, що їх ізза відсутности таких самих прикмет не можна сполучити в нашому зміслі, наприклад: стіна й добродушність.

Про ідентичність (*ταυτότης, identitas*) понять може бути мова тоді, коли поняття покриваються. Отже: ідентичним є це, що є нерозрізняємим.

4. Розподіл або дивізія поняття.

Розподіл (*διάρρησις*, *divisio*) поняття означає розчленування чи пак розподілення, розложення поняття в його найближчі, нижчі родові (специфічні) поняття або розложення поняття на його частини з погляду на розмір, тобто: вичислення родів, які разом творять розмір поняття. Найнижчі роди, що самі вже не можуть бути гатунками (*genera*) включно з індивідуальними поняттями, що про них ми вже згадували вище), не можна більше понятево розложити, розподілити.

До кожного розподілення поняття належить: 1. Те, що його розподіляємо (*totum divisum*); 2. Кожне розподілення поняття повинно мати певну основу або принцип (*fundamentum sive principium divisionis*), що по ньому довершується розподіл. Цей принцип є залежний від вибраних прикмет. Інакше кажучи, можна взяти під увагу кожную прикмету поняття, яка допускає ще різні модифікації, нав'язуючи до неї розподілення. Дотична прикмета стається з погляду на дане розподілення принципом або основою цього ж розподілення. Зasadничо може бути природним лише одне розподілення, а саме те, що держиться суті, отже конститутивно-суттєвих прикмет речі. Всі інші розподілення являються властиво штучними. Приклад: штучне розподілення рослини на фанерогами й криптогами. Приклад природнього розподілення: розподілення природніх істот на органічні й неорганічні. До кожного розподілення поняття належать далі: 3. Розподільні або дивізіонні члени, *membra divisionis*. Розрізняємо: головне розподілення, побічні розподілення і *subdivisiones* або підрозподілення. Залежно від числа розподільних членів, говоримо про дихотомії (логічні двійничні розчленування, розподілення по двох точках зору), трихотомії (розподілення, почленування, розложення на три члени або третичні поділи), тетратомії (чотиричні розчленування), політомії (багатократні розчленування). Для ближчого пояснення візьмімо під увагу дихотомічне розподілення. Дихотомічним розподіленням є, наприклад, розподілення брля на правильні й неправильні, людей — на кольорових і білих. У першому випадку мова йде, з одного боку, про певно означений член, якого можна зафіксувати, з другого ж боку — про безмежний ряд обставин, що їх тяжко зафіксувати чи пак устійнити. В іншому випадку, коли говориться про білих і кольорових людей, можна довершити поняттеву одність кольорових людей з білими людьми з погляду на уздібнення кольорових людей щодо їхньої культурности. Правдиве або краще: правильне розподілення: а) мусить бути відповідним, то є круги роз-

подільних членів (*membroꝝ divisionis*) мусять разом рівнятися кругові цього, що його розподіляємо. Правильне розподілення не може бути ні завузьке, ні зашироке. Воно мусить бути адекватним (*adaequatus*); б) кожне розподілення мусить мати дивізійну основу і лиш одну основу, то значить: при кожному розподіленні мусимо придержуватися консеквентно дивізійної основи; в) члени розподілення (*membra divisionis*) не можуть, наприклад, перехрещуватися. Вони мусять взаємно виключатися; г) розподілення мусить бути постійне — *divisio fiat in membra proxima*, хоча, наприклад, поділ трикутників на гострокутні, прямокутні й тупокутні ізза практичної придатности може бути логічно дозволений.

5. Про абстрактні й конкретні вислови та поняття.

У зв'язку з обговореною проблемою про ґатунок і рід, розмір й зміст поняття зупинимося над питанням, що таке абстрактні і конкретні вислови та поняття. Зачнімо розв'язку цього питання роздумуванням над тим, як відносяться слова й поняття різних мов до себе, коли ми їх порівнюємо з собою. Звичайно буває так, що слова, які означають змислово спостерігаємі предмети, покриваються в різних діалектах і мовах. Наприклад: стіл, *tavola*, *Tisch*; дерево, *ἄνδρον*, *arbor* тощо. Ці ж слова, які означають незмислове, не покриваються так добре, як ті, що означають змислово спостерігаєме. В обставині непокривальности лежить між іншим одна з головних проявів різнородности мов. Спосіб думання та духовий погляд кожної окремої групи людей як племена чи народу є різний. Одне плем'я потребує, наприклад, цілого ряду понять, під час коли другому вистачає лише мала кількість понять ув одному й тому самому огляді. Коли порівняємо, наприклад, українську мову з котроюсь із західно-європейських сучасних мов, то побачимо, яка різниця заходить у цьому напрямі. Також побачимо різницю, порівнюючи, наприклад, старогєбрейську або латинську мову з нашою рідною. Логіка допомагає нам до певної міри, якщо можна так висловитися, зносити різності, або краще сказати, вона повчає нас, як редукувати, обмежувати ці різності до ступня певних законностей.

Перекладаючи, наприклад, латинський текст на українську мову, не можемо знайти найбільш відповідного, конґруентного вислову. Що робимо в цьому випадку? — Беремо просто український вислів з найбільше ширшим або з найбільше вузьчим розміром. Цей вислів з ширшим розміром називаємо в нашому

випадку більш абстрактним, цей же вислів, що має вужчий розмір, називаємо більш конкретним висловом. При більш абстрактному вислові йде про менший зміст і більший розмір, при більш конкретному ж вислові йде про більший зміст і менший розмір. Теж саме відноситься до розрізювання абстрактних понять, себто таких, що в них знаходиться великий розмір і мало змісту, від конкретних понять, що мають менший розмір, але більший зміст (більшу означеність.) При більш абстрактному вислові йде часто про *gatuнок*, при більш конкретному про рід або *species*.^{*} Візьмімо наше «смак» у духовому змислі, себто у змислі, що відповідає, грубо беручи, «уподобі». На наше «смак» знайдемо в латинській мові *judicium*. Орієнтуючися в різниці між нашим «смаком» і латинським *judicium*, скажемо, що відношення «смаку» до *judicium* є таке ж саме, як відношення роду (*species*) до гатунку (*genus*). Коли перекладаємо латинське «*aquae*» = «лікувальні джерела» або: «*in otio esse*» = «зазнавати спокою», «покористуватися спокоєм», то йде в цих двох випадках про латинські вислови, які є куди абстрактніші ніж українські, конкретніші. Але супроти цього стоїть, наприклад, «*omnes res*», що можна перекласти як «все» — отже в цьому випадку латинський вислів є більш конкретний, підчас коли український вислів «все» є більш абстрактним.

6. Дефініція.

Дефініювати або дати дефініцію (*ὁρισμός, definitio*) значить означити докладно поняття, його суть, тобто навести прикмети, що творять зміст поняття. *Definitio fiat per genus proximum et differentiam specificam*.

Або, як Аристотел казав: *ὁ ὁρισμὸς ἐκ γένους καὶ διαφορῶν ἐστίν*.

Що таке *genus proximum*, сказали ми вже раніше. Під терміном «*differentia specifica*» розуміємо специфічні, розрізняючі прикмети роду (*species*), тобто поняття з сутевими прикметами, через які дотичне поняття розрізняється специфічно від йому координованих понять. Беручи за об'єкт дефініювання поняття «лавка», повинні ми найперше спинитися над тим, що є *genus proximum* для цього поняття. Знайшовши ж *genus proximum* (в нашому випадку «домашній знаряд»), стверджуємо факт, що цей гатунок (*genus*) має цілий ряд

^{*} У красному письменстві, зокрема ж у поезії, зустрічаємося найчастіше з конкретним висловом, а це тому, бо конкретніший вислів є звичайно зміслово наочніший.

родів (species) під собою, як напр.: стіл, скриня, ліжко, крісло, креденс тощо. Коли дефініюємо »лавку«, то мусимо подати те, через що це поняття розрізняється від його координованих понять, або інакше кажучи: через що цей дотичний рід (species) відрізняється від інших species того самого ґатунку (genus) — ще ясніше: мусимо подати те, чим відрізняється »лавка« від »стола«, »скрині«, »ліжка«, »креденса« — отже: від її координованих species. Коротко: подаємо differentia-m specifica-m поняття »лавка«.

Яким основним законам згл. приписам підлягає дефініція?

1. Дефініція не може бути ні за широкою ні за вузькою, то значить: вона мусить бути адекватною. Отже дефініція має охоплювати ні більше ні менше, а стільки, скільки охоплює поняття, що його треба дефініювати.

2. Дефініція і її предмет повинні бути конґруентні.

3. Дефініція як така повинна виминати тавтологічних моментів. Коли поняття, що його маємо дефініювати, вживаємо в дефініції самій, тоді крутимося отже в колі.

Наприклад: »Добродушність — це чеснота, при якій людина є добродушною супроти других«. Це явище є одною з головних хиб при дефініюванні. (Circulus або orbis in definiendo, гр.: διαλλήλων.*);

4. Дефініція не повинна бути чисто неґативною, т. зп. не можемо дефініювати поняття напр. у цей спосіб: »Смерть є протилежністю або неґацією життя«, бо в таких випадках це буде певного роду діялея.

5. При дефініції треба уникати позасуттєвих прикмет.

6. Тому, що образів і двозначні вислови позбавляли б дефініцію докладности, треба таких висловів при дефініції уникати.

Тепер обговоримо номінальну, реальну та генетичну дефініцію.

Що таке номінальна дефініція? —

Номінальна дефініція — це коли ми в її основу кладемо пояснення слова. Незручно поступають ці, що реальну дефініцію ставлять поруч з номінальною дефініцією в змислі координації. Чому незручно? — Як відомо, не можна вважати номінальної дефініції властивою дефініцією. Справляла дефі-

* Під διαλλήλος λόγος розуміли стоїки напр. такі питання й відповіді: Де мешкає Теон? — Там, де Діон. — Де мешкає Діон? — Там, де Теон. З погляду скептиків кожний доказ є діялеєю. Це не відповідає очевидно об'єктивному підходові до справи.

ніція повинна бути завжди реальною дефініцією. Реальна ж дефініція — це та, що при ній береться під увагу як «genus proximum» так і «differentias specificas». Отже тут іде про прикмети як типових законностей для певної групи об'єктів так і про специфічні прикмети роду (species).

Генетична дефініція — це та, що вказує на повстання предмету.

Найбільш досконала дефініція полягає на схопленні суті речі та її внутрішньому обоснованні.

Аристотель дав такий приклад: темрява місяця повстає через те, що земля так входить між сонце й місяць, що вона відбирає місяцеві світло сонця.

Плятонові ідеї. Границі людського думання.

Про дефініцію Бога.

Пізнавши суть, згл. поняття якоїсь речі, пізнаємо не лише це, чим ця річ по собі є, але також зв'язок її з іншими речами. Світ явищ міг би видаватися вправді на перший погляд неупорядкованим, хаотичним. Як тільки ж пізнаємо ґатункові й родові поняття, виявляється, що основою світу явищ є упорядкована система думок. Виразніший та ясніший вгляд у зв'язок не тільки всіх річей, але також і всіх думок прочував давно вже один із найбільших геніїв ув історії філософії — Платон. Платон називає те, що дану річ робить даною річчю — ідеєю (ἰδέα, εἶδος, idea, idée) цієї речі. Те отже, що лавку робить лавкою, є ідеєю лавки. Ідеї вправді «відділені» від зміслових річей у надзмісловій сфері, то все ж вони існують водночас у дійсності, незалежно від пізнання, як безтілесні, безпростірні й безчасові естності чи пак істотності. Вони є прототипами й зразковими образами, безпросторовими, неперемінними, безчасовими формами річей. Речі є лише відбитками ідей (εἰδωλα), їх явищами, «наслідуваннями» (μιμήσεις). Ці відбитки, явища, «наслідування» — отже речі мають лиш уділ, якщо йде про їх відношення до ідей, завдячуючи цій обставині своє існування. Summa summarum: ідея — це властиво реальне, це одиноко субстанціальне, суттєве (τὸ ὄντως ὄν, οὐσία, αὐτὸ καθ' αὐτό). Понять не можна творити чи робити. Їх знаходимо у речах самих.

Розсліджуючи суть і зв'язок річей, приходимо мимоволі до питання: звідки походять речі, де шукати їх причин і основ. І коли займаємося розсліджуванням суті, зв'язку та причин річей, то чи ж не замикає в собі це розсліджування

всякого людського філософування взагалі, всіх його змістів? — Завданням філософії було, завжди пізнати суть річей, їх місце в універсумі та їх зв'язки до абсолюта, до Бога, а через це пізнавати Бога самого, як найвищу істоту, що стоїть над сумою всіх річей, а потім як прообраз людини (порівняй Плятонові ідеї). Змагання філософічного духа схопити плюральність і різnorodність цілісного світу явищ у найвищій одності є передумовою глибокого задоволення й правдивою нагородою для мислителя. До цього треба додати, що людина, якій призначено панівне місце на землі, може щойно тоді здобути право досконалого панування, коли вона зглибить і пізнає суттєві прикмети створеного.

Поступаючи вперед у напрямі нашого думання, доходимо остаточно до границь, що їх переступити ми не в стані. Цією границею є Бог. Як відомо, людині перешкоджують усі інші границі, турбують її в цій або іншій формі. Границя ж, про яку йде мова, не перешкоджує нам, бо вона простягається в обсягах, що їх наше думання не може остаточно й абсолютно схопити. Бог у цьому випадку як об'єкт пізнання є далеко більшим ніж ми, пізнаваючі суб'єкти. Коли зважимо, що засадничою передумовою досконалого пізнання є, щоб пізнаючий суб'єкт був чи повинен бути духово принаймні таким же великим та сильним як і те, що цей суб'єкт хоче пізнати, то не дивно, що Бог як об'єкт пізнання, який стоїть без порівняння вище під кожним оглядом від пізнаючого суб'єкта (людини), знаходить у цьому суб'єкті лише подив і звеличання для себе. Не диво, отже, що в людях, які змагають до досконалого думання, зростаються релігійні почування і вони стають глибоковірними людьми. Ті ж люде (пізнаючі суб'єкти), що беруть собі свого собою видуманого божка як об'єкт пізнання і ставлять цього божка нижче від себе, щоб дати до пізнання свою перевагу, ці люде доказують холодну рефлексію супроти об'єкту пізнання, споглядаючи на нього як на забавку свого химерного думання. Отже правильне пізнання правди заключає в собі побіч сили думання, ще й силу волі, крім розуму як функцію, — ще й обичайне діяння. — Бога пізнати можемо відповідно до наших індивідуальних потреб і спромоги... Його ж абсолютно пізнати як Бога для людини є неможливою річчю. Людина може лиш змагати до абсолютного пізнання. Подати дефініції про Бога на ділі не можемо. У дійсності все наше думання веде до Бога. Його ж самого схопити в одне поняття являється неможливістю. У змислі логіки не можемо дефініювати Бога з двох причин:

1. з погляду на його наскрізь виразну індивідуальність (про ці речі згадували ми вже вище),

2. з погляду на те, що не маємо genus-а, під який можна б охопити Бога.

Про різниці між представленням, описанням, поясненням, поняттям та дефініцією.

Про ідею, ідеал і ідол.

Під представленням (φαντασία, perceptio) можемо розуміти психічний процес, але також зміст представлення як такий. Образ якоїсь речі, як його маємо в нашій психіці, — називаємо представленням. Це привести до вислову, з'ясувати у словах, називаємо описанням (ὁμογραφία, descriptio). Про пояснення або експлікацію говоримо тоді, коли торкаємося вправді нутра речі, не схоплюючи одначе суті речі в понятєвому чи дефінітивному змислі. Коли ж схопимо й пізнаємо суть речі так, як цього домагається логіка й то всебічно, тоді говоримо про поняття. Дефініція ж — це ніщо інше як словне з'ясування поняття.

Що таке ідея? Ідея — це подумане поняття, що його беремо з боку його вищого призначення. Ідеєю може бути поняття, подумане у найвищому своїому ступні. Всюди отже, де йде про досконалість поняття, — говоримо про ідею. Як це розуміти? — Коли ми при пізнанні чогось не обмежуємось лише до його суті, беремо під увагу не тільки логічні вимоги, але пізнаємо це щось в його найвищому значенні, отже в його відношенні чи зв'язку з універсум-ом, у зносинах з Богом, тоді говоримо про ідею. У своїй градуально максимальній досконалості називаємо бажану ідею, як об'єкт чи пак предмет змагання, ідеалом.

Про ідол (εἰδωλον, idolum) є мова тоді, коли змагання відноситься до фальшивої ідеї.

Про осуд.

У наших дальших розважаннях над думанням поставимо собі питання, у чому лежить акт думання сам по собі, на чому полягає своєрідність його суті.

Скажемо: при думанні в його найпростішій формі йде про осудження.

Думання є неможливе без осудження, але й осудження є неможливим без думання. Беручи під увагу цю обставину, скажемо: думання й осудження можемо вважати, у логічному

відношенні, рівнозначними чинниками. Різниця між ними полягає в обставині, що в цьому, що ми називаємо думкою, може міститися більша кількість осудів. Та не лише осуди, але й поняття та заключення є також думками. У такому насвітленні справи можемо ствердити факт, що супроти означених форм думок як поняття, осуд, заключення — з'являється отже думка в найширшому змислі загальним, неозначеним.

Звичайне осуджування (або думання) тобто осуджування в його найпростішій формі, полягає в тому, що зафіксуємо в нашій психіці щось. З цього «щось» приводимо до вислову те, що розрізняємо на цьому «щось» як особливе. Це «щось» є самостійним і називається підметом (*ὑποκείμενον*, *subiectum*). Це ж, що розрізняємо на цьому «щось» як особливе, висказуючи його, називаємо присудком (*κατηγορούμενα*, *praedicatum*). Підметом стається слово лише через те, що присудкується щось з нього. Присудком називаємо якесь слово рівно ж лише під певною умовою, а саме: коли воно стоїть у відповідному, означеному відношенні до підмету. Слова по собі без ніякої зв'язи, якщо йде про підмет і присудок — не є ні підметами ні присудками.

Підмет і присудок стоять у тісному зв'язку зі собою. Це взаємо-відношення підмету й присудка можемо представити дещо ближче так: *Quod in subiecto implicite est, est in praedicato explicite*.

Якщо хочемо в поданих рямцях висловитися про осуд, то скажемо, що осуд — це така форма думки, через яку присудкуємо щось із підмету.

Осуд називається у граматиці реченням, що має підмет і присудок, як складові члени. Так як осуд є нічим іншим, як абсолютною формою, що в ній довершується лише думання, все думання, так же речення являється абсолютною формою, що в ній довершується лише говорення т. зн. формою, що в ній є можливим лише говорення.

У цій абсолютній формі, в реченні довершується все говорення, мовлення. Подібно як питома для осуду форма думання є без осуду неможливою, неможливим є висловлення думки без реченевої форми. Як відомо з психології дитини, пробує людина вже у своєму ранньому віці повторяти речення, що їх чує від старших. З цього говорення нераз цілого ряду речень залишається часто, зовнішно беручи, виправді уривок лиш одного слова, яке входить у склад одного з речень. Але є характеристичним, що йде тут здебільшого про суттєві члени речення — отже про найважливіші слова, якщо йде про змисл, як це міг м. і. ствердити сам автор на основі

експериментальних дослідів. І хоча своєрідне речення дитини обмежене нераз, як сказано, до дроба одного лиш слова, то все ж його треба вважати реченням, яке є зрозумілим для батьків чи вихователів. Наприклад «гайта» або «гайту» значить в пізнішому віці «мама-гайта», «мама-гайту», ще пізніше: «мама-прошу гайта», а ще далі: «Мамусю; прошу зо мною відвідати бабцю» чи «прошу зо мною до міста».

Коли ми вже при мовних розважаннях, то звернемо увагу на певний рід реченової форми. Нам іде про дієсловні форми, про випадки, що в них дієслово заступає присудок, але й підмет: «йду» — «я йду»; «пише» «він (вона, воно) пише»; «були казали» «вони були казали», «зробиш» — «ти зробиш» і т. д.

Примітка: Я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони — вживаємо для особливого підкреслення поодиноких займенників. Це особливо характеристичне для української мови. Свобідність та живучість, схематичність реченових форм в їх зрізничкованій різноманітності є взагалі питомою рисою нашої мови. Відбігаючи на хвилину від вузького круга нашої тематики, скажемо, що наша мова своєю живучістю, релятивною незв'язаністю доказує, що її клітини молоді, що вони ще не костиніють, не дегенеруються. Хмара філологів видобуває зо скарбниці мови — кожний зокрема, по одній граматиці. Тепер диспонуємо десятками граматики різних напрямків, явище, що не лише не є чимось негативним, а навпаки: це позитивна ознака вітальної сили нашої мови, що у стадії розвитку розпоряджає надміром емоціональних моментів. Отже це не шкодить, що наша мова «марнотравна» й «розбита», але це так, як у дитини, яка «видумує» всі можливі забави, виладовуючи при них (що старшій людині є часто незрозумілим) «падармо» своєю енергією.

Знаємо рівно ж такі приклади на речення, що в них підмет замикає в собі водночас і присудок.

Коли напишемо таке: «Захід сонця. Тиша. Бліді барви на овиді. Сумерк...» — то це рівняється: «Захід сонця довершується. Настає тиша. Бліді барви видніють на овиді. Сумерк западає»...

— Думання довершується отже тоді, коли присудкуємо щось з підмету. Найперше розрізняємо це щось як особливий чинник, як щось особне, спостерігаючи, завважуючи його. Початок думання, як бачимо, лежить у розрізнюванні т. зн. тоді, коли ми розрізняємо, спостерігаємо, помічаємо, завважуємо.

Ще одна примітка щодо «речення» й «осуду». Об'єктом логічного розважання, тобто розважання логіки як частини філософії, не є властиво кожний довільний осуд, але лише цей, що в ньому присудкуємо щось суттєве з підмету. У цьому відрізняються м. і. осуд від речень. Бо ж у багатьох реченнях присудкуємо з підмету лише випадкове або неесенціальне. Таким робом треба розрізнявати логічний осуд від граматичного речення. У рямцях логічного осуду присудку-

емо щось суттєве з підмету, тобто щось, що лежить у суті підмету. На питання, як мається справа із присудкуванням у негативному осуді, скажемо: в негативному осуді присудкуємо щось з підмету, віддержуючи від нього це, що йому не припадає.

Щодо цілі осуду скажемо: ціллю осуду є самому пізнати підмет, або дати нагоду другим його пізнати. До речі ледве чи можемо пізнати взагалі якусь річ через іншу обставину ніж через ту, що висказуємо щось про цю річ. Присудкування чи пак осудження входять ув основу всякого пізнання взагалі. Без осудження або присудкування трудно уявити собі пізнання.

Осудження ж і присудкування є в свою чергу можливим через те, що ми виконуємо розрізняючу дію на суб'єкті (підметі). Ця функція розрізнявання являється знову ж джерелом чи пак початком всього думання і осудження.

На особливу увагу заслуговує відношення підмету (суб'єкту) до присудка. Коли присудкуємо суб'єкт (підмет), то йдеться при цьому присудкуванні завжди про висловлення лише чогось, лише індивідуального або особливого зі суб'єкту. Присудок не висловлює отже цілого змісту підмету. Щоб вичерпати присудково зміст підмету, треба незлічимою кількістю присудків. Кажучи: «Мама є великодушною» не вичерпуємо ще тим самим навіть поважної частини суті суб'єкту (підмету) «мама». Тому одна добра рада при думанні у практичному житті, а також на науковому полі: з суб'єкту, що містить так дуже багато в собі й що про нього далось б висловити таку безліч, треба б присудкувати властиво саме те, що є необхідним.

А тепер згадаймо ще про неправильності, що мають місце в різних поясненнях осуду.

1. Представляючи суть осуду у формулі: підмет рівняється присудковій (пі = пр.), поповняємо значну помилку, попадаючи в тавтологію*, що на ділі не має нічого спільного з осудом. Приклади: лямпа є лямпою, горох є горохом**. Скажемо: речення, його суцільність чи пак одність, не базу-

* τὰὐτὸ λέγειν — говорити те саме. По латині говоримо про помилку *idem per idem* або про помилку *circuli vitiosi*, також про помилку колової дефініції, що в ній «*definiens*» повторює дослівно «*definitum*».

** Але кажуть: «свиня свинею» (свиня є свинею) або вчений є вченим. У цих двох і цього рода випадках іде без сумніву про присудок з іншим зміслом ніж його має підмет. У першому бо випадку хочемо сказати: «свиня є й залишиться нахабною, влізливою і т. д.». У другому ж випадку хочемо сказати: «вчений є й зостанеться «сильною головою».

ється на однаковості підмету та присудка. Навпаки: підметі присудок мусять виказувати різність. Але при тому треба запам'ятати, що присудок не повинен ні в якому разі відноситися до чогось, що лежить поза змістом підмету, поза кругом, що його можемо означити властивістю підмету. Присудкувати можемо отже лише щось гомогенне, якщо йде про підмет. Іншими словами кажучи: присудком маємо право й можемо висловлювати лише щось, що знаходимо в границях підмету т. є в його змісті, в його сфері.

При тій нагоді зауважимо, що в негативних осудах можемо заперечувати, відмовляти підметові щось, що властиво лежить у крузі цього підмету, згл. щось, що пов'язане є з цим підметом. Не поступаємо отже правильно, кажучи: »Бібліотека не є перелазом« — або: »Зірка не є столом« чи пак: »Годинник не є вогнем« і т. д.

2. Дальшим прогріхом є, коли вважаємо осуд свавільною сполукою підмету і присудка, начеб та сполука була чимось механічним, неорганічним. Не подаючи, якого рода ця сполука між підметом і присудком має бути, забуваємо про найважливіший чинник при дефініції осуду, а саме: про ціль осуду, що в ньому присудок розвивається органічно з підмету. Як у осуді так і в граматичному реченні треба вистерігатися необоснованого погляду, наче б підмет і присудок становили штучну сповненість.

3. Між поглядами деяких знаних мислителів стрічаємося з думкою, начеб есенція осуду лежала в підсумуванні поодиночого, особливого під загальне. Кажучи наприклад: »Це (що спостерігаю тепер тут перед собою) є віл.« або: це (що сприймаю тепер тут перед собою) є професор, підсумовую під загальне, або інакше: нижче, специфічніше під відповідне ґатункове. Це має бути одиноко логічний осуд, в якому поодинче підпорядковане загальному, обставина, що децидує про різницю між логічним осудом і граматичним реченням, тобто реченням, що в ньому можемо присудкувати щось довільне з підмету. Цього роду погляди впроваджують нас остільки в помилку, оскільки не можемо вважати логічними осудами саме цих осудів, що являються у філософії найважливішими. Коли подумаємо лише про підмети, що є в осудах загальними чинниками, або про осуди, що їх суб'єкт є Абсолютом (Бог), то побачимо, що не можна погодитися цілковито з вищезгаданими поглядами.

Підсумування поодиночого загальному не можна вважати прилогічних осудах вичерпуючим чинником. Вправді являється воно кінечним при досконалому осуді, але, що треба запам'я-

тати, воно — це підсумування не вичерпує суті суб'єкту, поодинчого.

Підсумовуючи якусь річ, суб'єкт, поодинче його ґатункові, висловлюємо дуже багато про нього, а при тім дуже важливе, однак це не означає ще всього, що належить до своєрідності суб'єкту, до його суті.

4. Емануель Кант казав: в усіх осудах відношення присудка до підмету є можливе в двоякий спосіб; або присудок належить по підмету як щось, що знаходиться в суб'єкті (аналітичний осуд), або присудок лежить цілком поза поняттям підмету, хоча він (присудок) стоїть з ним (підметом) у зв'язку (синтетичний осуд). Коли такий приклад як: всі тіла є витягнені (розширені) — мав би доказувати аналітичний осуд, то йшло б тут без сумніву про тавтологічні моменти. Всі правдиві осуди є ті, що в них присудок висловлює тільки те, що міститься в підметі. Коли б хотіти вживати цього вислову, то всі осуди треба б називати аналітичними. Це стає нам ясніше, коли ми беремо під увагу т. зв. синтетичні осуди Канта. Кантові приклади на синтетичні осуди: » $7 + 5 = 12$ « або: »всі тіла є тяжкі« і т. п. Не можемо всеж ані на хвилину сумніватися в тому, що в суті $7 + 5$ лежить, що вони разом дають у результаті 12. Здається, не треба надто великих зусиль, коли йде про другий випадок, щоб доказати, що напр. тягота міститься в суті тіла. Якщо йде напр., про такі осуди, що відносяться до історичних фактів, то тоді справа стоїть так, що присудок не лежить вправді в понятті підмету, але він висказує щось особливе з підмету, через присудкування зазнаємося з чимось з суб'єкту (підмету).

Категорійний поділ осудів.

Осуди діляться по чотирьох категоріях: а) якістності, б) кількістності, в) реляції та г) модальності*.

а) Якістність осудів.

По їх якістності осуди можуть бути або: 1. притакуючі (позитивні), або 2. заперечуючі (негативні), або 3. неозначені чи пак безконечні.

1. Притакуючими (позитивними) є осуди тоді, коли до-мовляємо присудок підметові. Приклад: *Sapius est sapiens.*

2. Заперечуючими (негативними) є осуди тоді, коли від-мовляємо присудок підметові. Приклад: *Sapius non est sapiens.*

* Аристотель вчисляє десять категорій.

3. Про неозначені осуди говоримо тоді, коли присудок представляє собою негативне поняття. Приклад: *Sajus est non sapiens*.

Як запам'ятати собі найлегше різницю між негативними й неозначеними осудами? У негативному осуді (*Sajus non est sapiens*) негуємо копулу, в неозначеному ж осуді (*Sajus est non sapiens*) заперечуємо *attributum*.

б) Кількістність осудів.

Ділячи осуди по кількістності, кажемо, що вони є або 1. загальні (універсальні) або 2. особливі (партикулярні) або 3. індивідуальні (сінгулярні).

Про 1. загальні (універсальні) осуди може бути мова тоді, коли підмет охоплює всі речі свого *genus-a* (ґатунка).

Приклад: всі звірята є смертельні.

Щодо 2. особливих (партикулярних) осудів, то вони мають місце тоді, коли підмет означає більше число (многість). Приклад: численні (многі) звірята є дикі: або: деякі різьбари є геніяльні; або: деякі люди є чесні.

При 3. індивідуальних (сінгулярних) осудах мова йде про означений підмет (суб'єкт) як індивідуум. Приклад: Сковорода є великою людиною, або: Ярослав Мудрий є визначним правником.

Властиво філософічними є універсальні (загальні) осуди. Вони відрізняються від особливих (партикулярних) і індивідуальних тим, що до них доходимо не так через досвід, як через заключення зо суті підмету, підчас коли вихідною точкою двох інших родів осудів-індивідуального та партикулярного-являється змісловий погляд і досвід.

в) Реляція осудів.

По реляції є осуди або 1. категоричними або 2. гіпотетичними (*ἐξ ὑποθέσεως*) чи пак умовними або 3. дис'юнктивними.

Осуди є 1. категоричними (*κατηγορημαί*) -безумовними тоді, коли прикладаємо присудок безумовно прямо підметові. Приклад: людина є смертельна.

2. Гіпотетичними (умовними) є осуди тоді, коли йде про зв'язок двох речень, які разом творять один осуд і то осуд наслідку. Це значить: прикладаючи присудок підметові умовно, довершуємо гіпотетичний осуд. Умовне присудкування підмету творить головний окіст гіпотетичного осуду. Приклад: дитина є чистою лише тоді, якщо її часто миємо. Гіпотетичні осуди не все починаються формулою: »якщо тоді (то)«. Такий

осуд як напр. «тільки через вправу стаємо фахівцями» є рівно ж гіпотетичними осудом.

3. Дис'юнктивні осуди. Приклад: всі кути є або гострими або тупими або прямими. При дис'юнктивних осудах мова йде отже про підмет у відношенні до своїх членів, що себе взаємно виключають. Є отже конечним, щоб частини (члени) при дис'юнктивних осудах себе взаємно виключали.

Що хочемо сказати, говорячи про реляцію осудів? — Відповідь: говорячи про реляцію осудів, хочемо розслідувати, в який спосіб відноситься присудок до підмету, або в який спосіб можна його віднести до підмету.

2) Модальність осудів.

Беручи під увагу ступінь певности, з якою даємо осуди, говоримо про осуди по модальності (від »modus«), що є або: I. проблематичними (προβληματικοί). — Приклади: »також Рим може впасти«, »ти можеш мати рацію«, або II. асерторичними, що виявляють дійсність (прямо притакуючі або заперечуючі). Приклад: »Тарас Шевченко помер«. або III. аподиктичними (ἀποδεικτικῶς) безумовними, необхідними. Приклад: »Тарас Шевченко мусів умерти«.

Виходячи нашим пізнавальним думанням від ступня можливого, беремо під увагу щось як можливе. Через спостерігання й досвід приходимо до пізнання, що щось є дійсно так. Науковим же розслідуванням унутрішніх зв'язків доходимо врешті до пізнання необхідности. До речі треба підкреслити, що в аподиктичному осуді думання доходить до свого кульмінаційного, але й найтяжчого діяння. Аподиктичний осуд внутрішньо доказує те, що представляється через досвід як дійсність, він (аподиктичний осуд) доказує необхідність цього чогось. Аподиктичний осуд називаємо внутрішньо обоснованим осудом. Таке внутрішнє обосновання називається заключенням або силогізмом.

Поняття умови й споріднені поняття.

У цьому уступі займаємося загально поняттям умови та спорідненими поняттями.

Умова (ὑπόθεσις, conditio) є тим, від чого залежить інше, тим отже, до чого прив'язане є буття або важливість іншого, так що conditionatum (умовне) відпадає, якщо касуємо умову (conditio). »Posita conditione ponitur conditionatum; sublato conditione tollitur conditio«. Умова — це отже осуд, що від нього робимо залежним інший осуд. Цей інший осуд тоді й на-

стільки важливий, коли й наскільки важливий є перший осуд. У гіпотетичних осудах іде мова кожночасно про дві частини: про умову й умовне — отже про два осуди: про один, який містить умову і про інший, який містить умовне. Осуд, що містить у собі умовне, є залежним від осуду, що містить умову. Не можемо подумати собі осуду з умовним, відсепарованим від осуду, що містить у собі умову.

Під зворотом: »*conditio sine qua non*« розуміємо необхідну, абсолютну умову. Умова зв'язана дуже тісно зі суб'єктом (підметом). Отже підмет являється тим чинником, що щось передумовлює. Ми кажемо: умова є чимось підметним, суб'єктивним. »Якщо зробиш мені цю чемність, дам тобі цікаву книжку.«

Хоча гіпотетичне речення і кавзальне або причинове речення виказують назовні нераз дуже незначні різниці, то всеж, зваживши їх питомі прикмети, розрізнятимемо суворо ці два роди речень. Назовні видається майже те саме, коли кажемо: »коли (або тому що) гримить, дитина плаче.« Зваживши, що умовне або гіпотетичне речення містить думку, а причинове речення відноситься до означеного факту, ствердимо, що існує різниця між одним і другим. Умова (*conditio*), причина (*αἰτιον, aitia, ratio, causa*), мотив (*motivum* — від *moveo*) з одного боку та умовне, ефект, наслідок з другого боку різняться між собою суттєво, хоча на ділі виказують великі зближення до себе.

Умова (*conditio*) — це те, без чого інше (умовне) не може існувати. Причина — це те, з чого виникає ефект. Мотив — це подумане, що його має друге подумане за основу. Тому — це думка (отже не процес думання!), що викликає другу думку. Цю другу думку називаємо наслідком (*ἀκολούθησις*). Мотив — це думка, що з неї щось пізнаємо. При причині й ефекті іде отже мова про об'єктивне, причинове чи пак кавзальне відношення; при мотиві й наслідкові іде про суб'єктивне, думково схоплене.

Поняття »середник« і »мета« та їх взаємне відношення виказують певну подібність у порівнанні до понять »причина« і »ефект«, »мотив« і »наслідок«.

Що ж таке середник (*δι' οὗ, causa instrumentalis, medium*)? Середник — це те, що служить до досягнення, здійснення якоїсь мети. Середник це те, що його вживає та призначає думаюча істота лише до цього, щоб досягнути щось інше — мету.

Мета ж (*τέλος, finis, causa finalis*) — це ціль, що її ми намітили й досягнули. Ясніше скажемо: мета — це свідомо поставлена й досягнена ціль, яка передумовляє намір (*intentio*) і середник.

Заключення (силогізм) або дедукція.

Заключення (συλλογισμός, syllogismus) це в логічному змислі результат або зміст заключення. Про заключення говоримо тоді, коли виводимо якийсь осуд з одного або більше осудів у той спосіб, що із загального закону робимо висновок для поодинокого явища. Отже заключенням назвемо цю форму думки, що через неї виводимо особливе, поодиноке із загального, яке належить до нього (поодинокого). Отже при заключенні йде мова про виведення особливого із загального та про пізнання цього особливого як такого, що стоїть у необхідному відношенні до загального. Через це пізнання довершуємо внутрішнє обосновання особливого. Це внутрішнє обосновання, пізнання внутрішнього необхідного зв'язку загального й особливого є й метою заключення. Щоб упритомнити собі наглядно, в чому річ, коли говоримо про заключення, скажемо: те, що висловлюємо про загальне, є важливим також і для йому приналежного поодинокого. Свого часу називали це dictum de omni et nullo; quidquid de omnibus valet, valet etiam de quibusdam et singulis; quidquid de nullo valet, nec de quibusdam et singulis valet. Здається, не треба навіть ближче пояснювати, що, напр., те, яке має важливість для всіх форм, повинно мати важливість також для еліпси і поодинокій еліпси. Те, що має важливість для всіх планет, мусить мати необхідну важливість для сонячної системи, а також для нашої землі.

Все людське думання — чи в щоденному житті, чи в науці-довершується у формі осуду й заключення. Заключення довершуємо у формі осуду т. зн. присудкуємо щось з підмету. У логічному осуді висловлюємо щось особливе з підмету. У логічному заключенні доказуємо, що те, що його висловлюємо про підмет, лежить обосноване в його загальній суті. Заключення не можна напр. протиставити осудові чи навпаки осуд заключенні. Через заключення доказуємо абсолютну правильність осуду. Метою осуду є пізнати підмет (суб'єкт), його суть; метою ж заключення є обоснувати це пізнання внутрішньо. Ми вже казали, що йде тут про пізнання внутрішнього необхідного зв'язку загального з подинчим (особливим).

При яких осудах не заключаємо?

При двох родах осудів не заключаємо: а) при таких, що не є по своїй властивості логічними, б) при таких, що їх називаємо аксіомами або принципами.

Таких осудів, як напр. «Каюс зломив ногу», або: «Цезар здобув Галію» і т. п. не можна доказати при допомозі заключення, а це тому, бо цього рода осуди не є логічними у властивому зміслі й через те не можна доказати їх логічною дорогою.

Отже тут маємо діло з осудами, до яких пристосовуємо фактичний доказ, тобто доказ, опертий на безпосередній наглядності. Цього рода осуди не потребують навіть логічного доказу. Другою групою осудів, які не допускають заключення є аксіоми або принципи (чи пак постуляти).*

Аксіома ($\alpha\chi\iota\omega\mu\alpha$) — це загальний осуд або речення, якого не можна вивести з іншого або інших, але яке всеж повинні ми признати правильним. Отже це осуд, що його не можна доказати; він не потребує доказу, бо є безпосередньо евідентним. При таких осудах як: « $5 + 5 = 10$ » або «дві прямі лінії перетинаються лише в одній точці» і т. д. говоримо про аксіоми.

Формальне пояснення силогізму.

Силогізм — це, як ми казали, осуд, що його ми виводимо із загального осуду. Отже це осуд внутрішньо обоснований, тобто логічно доказаний. Те, що присуджуємо в осуді про підмет, лежить ув його загальній суті й виходить з цієї суті.

Тепер зупинимося над формальною сторінкою силогізму. Заклучення містить два осуди: загальний та особливий, осуди, що їх висловлюємо в рямцях двох речень. «Тому, що всі люди смертельні, отже є також Каюс смертельний.»

Але в цьому «отже» згл. «отже також» міститься властиво імплиціте третій осуд. Заклучення складається тому з трьох осудів або речень: 1. Всі люди є смертельні. 2. Каюс є людиною. 3. Отже є Каюс смертельний.

* Три г. зв. основні закони думання або принципи заключування є безпосередньо певними або самозрозумілими реченнями. Це є: I. *principium identitatis*, (принцип тотожності): $A \text{ є } A$ (*omne subiectum est praedicatum sui*). II. *principium contradictionis*. A не є A (принцип суперечності). III. *Principium exclusi terti sive medi inter duo contradictoria* (принцип виключеної третьої): або A існує або не існує. Ці три принципи можна зредукувати до одного; перший є позитивний, другий негативний, третій являється пристосовуванням обох. Отже найперше йде про те, що кожну річ схоплюємо думкою в її означеності й особливості. Подумали ми собі річ в її означеності й особливості, приходимо до результату, що (про це говорив уже Аристотель) те саме не дасться водночас притакнути й заперечити. Ці принципи є для нас або безпосередньо певними або їх правильність виходить з обставини, що тільки через них можна пояснити собі факти.

Два перші осуди, що з них виводиться новий осуд: кінцеве речення, називаються премісами (πρότασες, praemissae). Третє речення, що його виводиться з двох перших (із преміс), тобто в нашому випадку речення: »отже Каюс є смертельний« називається кінцевим реченням або конклюдзією (συμπεράσμα, conclusio).

Перша преміса або загальний осуд (в нашому випадку: »всі люди є смертельні«) називається горішнім реченням або *propositio major*. Горішнє речення дає кінцевому реченні або конклюдзії присудок. Друга преміса (»Каюс є людиною«) називається долішнім реченням або *propositio minor*. Долішнє речення дає конклюдзії підмет (суб'єкт). Долішнє речення містить субсумцію особливого під загальне і називається тому також *subsumtio* або *assumptio*. Науково (філософічно) беручи, субсумція властиво стягається з конклюдзією в одне речення. Задля засадничого порядку поступають у логіці так, як ми поступили, а це тому, щоб у приступний спосіб подати наглядно зрізничкований окіст силогізму. Якщо вже мова про ці справи, то не можемо перечити ще однієї обставини. Загальні осуди є нам найчастіше так зганими, що ми їх часто не наводимо вповні, а заступаємо їх чи пак натякаємо на них лише через додаток, який містить обосновуєче поняття. Взавши до цього під увагу стягнення субсумції з конклюдзією, отримаємо з трьох речень — одне стягнене: »Каюс як людина є смертельний«. Це значить: »Каюс є смертельний тому, що він є людиною«. Оце »як людина« є обосновуєчим поняттям. У логіці знане є воно під назвою »*terminus medius*« ὄρος μέσος. Присудок горішнього речення (*propositio major*) — називається »*terminus major*«. Підмет же (суб'єкт) долішнього речення (*propositio minor*) називається »*terminus minor*« (в нашому випадку »Каюс«). *Terminus minor* є водночас рівнож підметом кінцевого речення (конклюдзії). *Terminus medius* стоїть по середині між *terminus major* і *terminus minor*. (Заввага: *propositio* — це речення, *terminus* — це подинєче поняття!)

Скажемо: *terminus major* — виступає як присудок горішнього речення (*propositio major*) і кінцевого речення (*conclusio*). *Terminus minor* виступає як підмет долішнього речення (*propositio minor*) і кінцевого речення (*conclusio*). *Terminus medius* виступає як підмет горішнього речення, а рівнож як присудок долішнього речення. Всі ці складові частини називаються елементами силогізму.

Кажучи: »Каюс є людиною, всі люди є смертельні, отже також Каюс є смертельний«, бачимо ясно, в якому значенні відіграє *terminus medius* посередню роль.

На цьому місці буде до речі підкреслити, що це, як бачимо, властиво байдуже, якщо йде про суть заключення, чи на першому місці стоїть н. пр. перша преміса (горішнє речення — *propositio major*), чи *propositio minor*.

1. Замітка: У книжках, напр. белетристичного характеру, як рівно ж і других родах друкованого слова, а потім у поточній мові, зустрічаємо найчастіше незв'язані або вільні силогізми. Приклад: »Каяс є смертельний; він є людиною« або: »Каяс є смертельний; як не мала б цим бути людина?« або: »Мали б бути всі люди смертельні, а Каяс ні?« і т. д. На цьому місці можна б навести велике число дальших прикладів, які вказали б нам на прерізні можливості, якщо йде про різні реченеві форми.

2. Замітка: Скорочене, стягнене й сховане, неповне заключення називають принагідно ентимемом (*ἐνθίμημα*).

У дійсності є так, що науковці послуговуються скороченою формою заключення. У шкільній логіці показують докладніше, наглядніше та обширніше, по якій конструкції побудований силогізм, включаючи туди та виявляючи назовні, так би мовити, лабіринти цієї конструкції.

3. Замітка: Але буває, що кожна із преміс як і конклюдія складаються з багатьох речень, тобто, що вони мають більший розмір. Лише представлення н. пр. самої тільки *propositio major* може охоплювати довший уривок якоїсь промови, трактату, оповідання і т. п., представлення, що містить знову ж багато силогізмів. Та не лише *propositio major* але й *propositio minor* може вказувати розмір, до якого можемо призвичаїтися щойно тоді, коли ми пізнали дійсну суть силогізму. Йде тут отже про *propositio minor*, коли в ній переводимо доказ правильності субсумції.

Епихіремом (*ἐπιχίρημα*) називали в старовину таке заключення, що в ньому *propositio major* або *propositio minor* або обидві преміси обосновано особливо.

У різних царинах життя являється часто заключення з широким розміром. Так, н. пр., у криміналістиці оречення судді по закінченні розправи є силогізмом. Загальний осуд або *propositio major*, що з нього виводиться особливо — це закон (дотичний параграф закону). Властиво головним завданням судді є довершити доказ. Доказ же може бути, — залежно від обставин, доволі розмірний. Суддя домагає, що дотична особа поповнила це чи інше, що в законі означається переступленням чи злочином. Немає сумніву, що, представивши *propositio minor*, не зустрічає суддя остаточно великих труднощів при довершенні конклюдії.

4. Замітка: Одначе все це ще не змінє факту, що властиво маємо один рід заключення. Оскільки ж беремо під увагу зовнішню форму, що в ній довершується заключення, як щось суттєве, остільки можемо розрізняти різні роди заключувань, як це робив Аристотель і довгий ряд других філософів.

Про категоричні, гіпотетичні й дис'юнктивні заключення.

Беремо під увагу горішнє речення, узалежнюючи його від цього, чи воно є категоричним, гіпотетичним або дис'юнктивним осудом, ділимо заключення по категоріях реляції на категоричні, гіпотетичні й дис'юнктивні заключення. Гіпотетичні речення можна схопити рівнож як категоричні осуди. Якщо ж іде про гіпотетичні заключення, то вони є на ділі правдивими заключеннями тоді, коли вони в основі є категоричними.

Розважмо найперше гіпотетичні заключення. «Якщо людина дихає, то вона жне; Каюс дихає, отже він жне.» Придивімося ближче цьому заключенні — зокрема ж горішньому реченні (*propositio maior*). Воно містить у собі загальну й то без сумніву правильну думку. Та не лише в нашому прикладі має горішнє речення таку властивість.

Підкреслимо загально-обов'язуючу засаду: лише такі гіпотетичні речення можуть творити горішнє речення заключення, які охоплюють загальну й без сумніву правильну думку. Прикладне речення, що його ми навели вище, можна б охопити рівнож як категоричний осуд: «Хто дихає, той жне»; або: «життя проявляється в диханні». Отакі гіпотетичні заключення можна переставити в категоричні. У скупченій, скороченій формі ми отримали б: «Каюс жне, тому, що він дихає». Ще раз підкреслимо: гіпотетичне речення мусить мати загальну думку, без якої не може бути й мови про заключення. Певно означене поодиноке відношення у такому зміслі: «Якщо Каюс принесе мені до кінця тижня працю, то отримає кілька червінців» не становить заключення в нашому логічному значенні. Так отже гіпотетичні заключення не різняться суттєво від категоричних, як рівно ж і дис'юнктивні заключення не виказують на ділі суттєвих різниць.

Придаючи підметові в горішньому реченні, яке становить дис'юнктивний осуд, цілий ряд різних присудків, які взаємно виключаються, маємо або негувати в *propositio minor* всі присудки підмету крім одного, так що цей один присудок виходить в кінцевому реченні або конклюдії як одиноким правильним («всі кути є або тупі або прями або гострі; цей кут не

є ні тупий ні прямий; отже він є гострий») або заходить ще інша можливість. Прикладаючи підметові в *propositio minor* один із присудків позитивно, заперечуємо в кінцевому реченні (конклюдії) всі інші присудки («всі кути є або тупі або прямі або гострі; цей кут є тупий, отже не може він бути ні прямий ні гострий»).

При цій нагоді запізнаємося з т. зв. ділемою, що стоїть у тісному зв'язку з нашими розважаннями про дис'юнктивні осуди згл. заключення.

Що таке ділема?

Ділема (*δίλεμμα*) — це *propositio major* — (горішнє речення) з двома членами. *Propositio major* може складатися з трьох і більше членів. Горішнє речення, що складається з трьох членів, називається трилемою.

Ця ж *propositio major*, що в її склад входить більше число членів, називається полілемою. З ділемою утворене заключення, що його залюбки вживають у полеміці, носить назву *sylogismus cornutus* (роговий силогізм). «*Cornutus*» цей силогізм називається тому, бо обидва члена горішнього речення (*propositio major*) звертаються проти противника наче роги. (Приклад: «або мусиш панувати, або служити; панувати не можеш, отже мусиш служити»). Фарисеї покористувалися ділемою, і через неї надіялися вони досягнути непомилливо своєю мету, ставлячи Христові такі питання, як: «Чи це правно давати цісареві чинш чи ні?» Їм самим предложеної ділеми: «звідки було хрещення Йоана: з неба чи від людей?» вони не могли розв'язати.

Вертаючися до трилеми, подаємо з трилемою утворене гіпотетично-дис'юнктивне заключення, що походить від Ляйбніца й є загально знаним: Коли б наш світ не був найкращим, то або Бог кращого світу не знав, або не хотів створити або не був у стані (не міг би) створити.

Перший випадок є неможливим із-за його всезнайности, другий — із-за його вседоброти і третій — із-за всемогутности.

Отже наш світ є найкращим.

При дис'юнктивних заключеннях треба бути особливо обережним, щоб не потрапити в помилкові заключення. Тому належить звернути увагу на це, щоб вивести в дис'юнктивній *propositio major* всі члени, які є можливі. Якщо число згаданих членів виказує браки, тоді заходить небезпека помилкового заключення. Треба рівно ж вказати на абставину, що дис'юнктивними заключеннями послуговуються при софізмах. Не лише

гіпотетичні, але й дис'юнктивні заключення даються легко редукувати до простої основної форми всіх заключень: »тому, що цей кут не є ні тупим, ні прямим, то є він гострим«. Або: »тому, що цей кут є тупим, то не є він ні прямим, ні гострим«. Редукція дис'юнктивного заключення з іншого прикладу: »Тому, що Бог є всезнаючим, вседобрим, то Він знає найкращий для нас світ і хоче його нам дати й може (є в стані, є в силі) його нам дати«.

Про фігури заключення.

У логіці крім зовнішньої форми заключення відрізнено ще багато більше моді, 64 можливих, що з них лише 19 вважалося придатними для вжитку. Подекуди дійшли до певного роду тягу зайвих дрібничковостей. Це побачимо в дальшому тягу цього уступу. — Як знайдено т. зв. фігури заключення?

Говорять, що в категоричному заключенні може бути terminus medius або а) підметом горішнього речення (propositio maior) або присудком долішнього речення (propositio minor) (це бачимо в загально знаному прикладі: »всі люди є смертельні; Каюс є людиною, отже він є смертельний«), або б) присудком горішнього й долішнього речення, або в) підметом горішнього й долішнього речення, або г) присудком горішнього речення й підметом долішнього речення. З цього поставлено схему для чотирьох фігур категоричного заключення, означаючи:

terminus medius = M
 terminus maior = P
 terminus minor = S

установивши для осуду S (суб'єкт, підмет) = P (присудок) як формулу:

1. M = P S = M	2. P = M S = M	3. M = P M = S	4. P = M M = S
Отже S = P	Отже S = P	Отже S = P	Отже S = P

Залишаючи першу фігуру як »шкільну фігуру«, звернімося до інших фігур та розважмо їх докладніше. У дійсності не треба завжди підходити до обосновання осуду так, як це бачимо у багатьох випадках, беручи під увагу ці ж фігури.

Візьмемо приклади, які відносяться до другої фігури, щоб ясніше показати, про що йде. В одному підручнику філософії читаємо такий приклад: »Кожна чеснота дає внутрішнє задоволення; справедливість дає внутрішнє вдоволення;

отже справедливість є чеснотою». Як зараз же побачимо, треба бути незвичайно обережним, якщо йде про другу фігуру. Її передумовляє цілий ряд особливих приписів. Ці приписи є необхідними тим більше, що цілком докладно по другій фігурі формулюються в книжках логіки т. зв. позірні силогізми. (Ці позірні силогізми, як на прикладах побачимо, не обманюють у дійсності — на превелике щастя — напевно ні одної людини. Іх, як об'єкти свого розважання, беруть під увагу лише фахівці з ділянки логіки! (Приклад на позірний силогізм: »Всі птахи можуть літати; хрущ може літати; отже хрущ є птахом«).

Або інший приклад: »Всі люди мають дві ноги; всі птахи мають дві ноги; отже всі люди є птахами«.

Згадані чотири фігури помножено. Як це сталось? — Подамо тут про це коротке звідомлення. Під увагу взято кожне окреме речення силогізму: *propositio major*, *propositio minor* і *conclusio*. Залежно від цього, чи речення було загальною притакуючим, або загальною заперечуючим, чи партикулярно притакуючим або партикулярно заперечуючим, названо кожне з них відповідною голосівкою. І так: загальною притакуюче = *a*; загальною заперечуюче = *e*; партикулярно притакуюче = *i*; партикулярно заперечуюче = *o*. Таким робом повстали нові схеми заключень. Коли, н. пр., перше речення було загальною притакуючим, а два наступні партикулярно притакуючими, тоді отримано заключення: *a i i*. Одну можливість по другій вичерпувано, беручи, н. пр.: *a a a — e a e — e i o — e a o — a a i* — і т. д. Такі то формули вбравли схолястики (XIII століття) у трискладові слова. Кожен зі складів містив одну голосівку і так: голосівка першого складу такого-то трискладового слова відносилася до *propositio major*, голосівка другого складу означала *propositio minor*, голосівка ж третього складу *conclusio*. Приклад: замість формули *a a a* казали: *barbara*, замість *e a e* — казали: *celarent*, замість *e i o* — казали: *ferio*, замість *e a o* — казали: *felapton* і т. д. Тому, що не знайдено часто слів зі змістом, які підходили б під формулу, видумували новотвори, нові слова без змісту, бо ж головним було те, щоб порядок відповідних голосівок у трискладовому слові відповідав порядкові голосівок даної формули. Щоб легше було запам'ятати ці формули, створено зі згаданих слів рядки, які виучувано на пам'ять. Ці рядки звані під назвою *versus memoriales*. Вони мали означати всі заключеневі *modi*. *Versus memoriales: Barbara, Celarent primae*, Darii, Ferioque, Cesare, Camestres, Festino, Baroco secundae**. *Tertia grande sonans recitat:*

* Т. зв. фігури.

Darapti, Felapton, Disamis, Datisi, Bocardo, Ferison, quartaе sunt Bamalip, Calemes, Dimatis, Fesapo, Fresison.

При іспитах питали звичайно отак: «Можеш назвати мені заключення *Celarent, Darii* і т. д.? На *Celarent* була звичайно така відповідь: «Ніяка людина не є досконалою; кожен мистець є людиною; отже ніякий мистець не є досконалим.» На питання про заключення *Darii* подавано загально відому відповідь: «Всі люди є смертельні; Каюс є людиною; отже Каюс є смертельний».

Як ми могли вже попередньо переконатися, не може бути, каяім, передове чи яке інше положення горішнього, долішнього чи кінцевого речення суттєвого значення. Іншими словами: це байдуже, чи поодинокі речення в силіогізмі: *conclusio* згл. *propositio minor*, чи пак *propositio major* займають н. пр. передове місце. У *versus memoriales* розрізняється у цьому випадку навіть різні *modi* — н. пр. *Camestres* і *Cesare*.

Modus Camestres :

Всі чотириногі хижі звірі їдять м'ясо. Жадний жувач не їсть м'яса. Отже жадний жувач не є хижим звірем.»

Modus Cesare :

»Жадний жувач не їсть м'яса. Всі чотириногі хижі звірі їдять м'ясо. Отже жадний чотириногий хижий звір не є жувачем.»

Хоча які велитенські і без сумніву основні заслуги мають схолястики для розвитку нашої новочасної філософії, але все ж не можна в нашому випадку виминути ствердження факту, що цього роду спроба зрізничковування виказує може дещо зайвий формалізм. Коли б хто покликався в даному випадку на Аристотеля, який започаткував фігури, то не повинен би забувати про обставину, що Аристотель при заснуванні логіки міг започаткувати цю або іншу спробу, яка не відповідала може вповні вимогам пізнішого, більш розвиненого стану логіки. Зрештою, якщо вже мова про Аристотеля, то треба згадати, що він сам казав, що пізнання суті досягається лише через першу фігуру.

Незалежно від цих критичних розважань, подамо декілька прикладів з *versus memoriales*, щоб показати читачеві різні фігури й заключеневі *modi*.

Modus Ferio :

Планета має власне світло;

Деякі ясні зорі є планетами;

Деякі ясні зорі не мають отже власного світла.

Modus Vocardo:

Деякі мистецтва не знаходять взору у природі.
Всі мистецтва можуть видати твори досконалої краси.
Дещо досконало гарне не має отже взору у природі.

Modus Bamalip:

Всі соли є мінеральними;
всі мінерали є неорганічні;
Дещо неорганічного є отже сіллю.

Про заключеневі похибки.

Якщо робиться помилки при заключуванні з наміром, тоді говориться про софізми. Під софізмами розуміємо фальшиві заключення, що їх довершується з наміром. Тому, що існує велике число заключеневи помилок, звернемо увагу на найголовніші джерела помилок. До речі треба на початку завважити, що вже сама логіка причинилася частинно до повстання фалшивих заключень, а це через фалшиве пояснення певних точок у рямцях осуду. Річ у тому, що в осуді схоплювано залюбки зв'язок підмету й присудка як чисто математичне ривняння.

Коли ж так, то не дивно, що в силіогізмі знайдено математичну засаду, якщо обидві величини є рівні третій, то вони є також собі рівні. Таким робом на перешкоді не стоять жадні труднощі, щоб конструувати такі заключення, н. пр., у негативному формулуванні:

»Жадний кінь не є левом;
кожний лев має чотири ноги;
отже жадний кінь не має чотирьох ніг«.

Сюди можна б дочислити таке заключення як:

»Хто є чеснотливий, не бреше;
Каюс не бреше;
Отже Каюс є чеснотливий«.

Одиноким виходом з цієї скомплікованої ситуації — це знайдення охоронних правил з погляду на згадану математичність.

Якщо ми вже при фалшивих заключеннях, то звернемося в першу чергу до питання мнимого загального осуду, що з нього виводиться заключення. Мнимим загальним осудом означуємо цей загальний осуд, що є неповний, дуже недосконалий або дуже недокладно висловлений — осуд отже, з якого походять фалшиві заключення. Приклад:

Що ти не загубив, не маєш.
Рогів ти не загубив —
— отже маєш роги.

До Діогена казав хтось:

Чим я є, не є ти;
я є людиною;
отже ти не є цим.

Це «чим» («що») не є схоплене ближче. При ньому не знати отже в нашому випадку, про що властиво йде: про освіту, рбдове чи племінне походження і т. д. Але ж під цим «чим» може скриватися людина в загальному. Тоді скажемо: Чим я є, є ти також (а саме: людиною). У *propositio major* вжито це «чим» («що») в першому змислі, в *propositio minor* — у другому змислі. Те саме слово вживати в подвійному значенні належить до софізмів.

Ще одне слово про т. зв. загально знаного «брехуна». Під «брехуном» (грецьке: *ψευδομενος*) розуміємо в логіці фалшиве Евбулідові з Мегари приписане заключення: Хто є брехуном і заявляє: я брешу тепер, чи є він брехуном чи ні? »*Si dicis, te mentiri, verumque dicis, mentiris; dicis autem, te mentiri, verumque dicis; mentiris igitur*«. Cicero Acad. quaest. IV. 29—30.

Або: Епіменід із Крети каже: »Всі кретанці брешуть. Отже бреше він. При цьому каже він правду. Отже є всі кретанці брехунами. Отже також Епіменід. Отже бреше він« і т. д.

Ще один приклад, що підтверджує на ділі теж саме, що й попередній: »Каюс є брехуном. Коли він про себе самого каже, що він бреше, то ж каже він правду. Отже не є він брехуном, отже каже він правду і т. д. і т. д.«

Веручи під увагу обставину, що у певного рода заключеннях обсервуємо наверствування скорочених заключень, наверствування, що його складові частини окреслити можна нераз великим числом, говоримо про наверстовні заключення або соритичні силогізми (*σωρευτής* від *σωρός*, кума, *sorites*, *soriticus syllogismus*).

Наверстовне заключення є найчастіше фалшивим заключенням, хоча не мусить необхідно ним бути. Дві складові частини наверствування мають спільно одне поняття: Кожний мудрець є хоробрий, кожний хоробрий є неустрашимий, кожний неустрашимий має психічний спокій; хто ж має психічний спокій, є щасливий — отже кожний мудрець є щасливим«. *Propositio major* т. є. »мудрець є хоробрий« вимагає доказу. Коли виходимо (так, як ми це зробили в останньому соритичному силогізмі — наверстовному заключенні) від осуду,

який сам потребує доказу, тоді говоримо в логіці про *petitio principii*. Скажемо: *petitio principii* (τὸ ἐξ ἀρχῆς, τὸ ἀρχὴν αἰτεῖσθαι) — це передумова недоказаного речення, тоб-то речення, що його треба щойно доказати у зміслі доказового *ratio* (λόγος).

Наведемо ще наверхстовне заключення Сенеки: *Qui prudens est, temperatus est; qui temperatus est, constans est; qui constans est, imperturbatus est; qui imperturbatus est, sine tristitia est; qui sine tristitia est, beatus est; ergo prudens beatus est.* — Хоча це заключення куди краще від попереднього, всеж при докладних розважаннях над ним рівно ж знайшлися б закиди.

Наверхстовне заключення є, як вище згадано, найчастіше фалшивим заключенням. Вживаючи соритичного силогізму, доказував н. пр. Шекспіровий дурень («Так як вам подобається»), що хто не був у дворі, йде до некла: «Якщо ти не був у дворі, то ти ніколи не бачив добрих обичаїв. Коли ти ніколи не бачив добрих обичаїв, то мусять бути твої (обичаї) злі, а все зле є гріхом, а гріх веде до некла».

Знаним у логіці є т. зв. крокодилевий силогізм (κροκοδείλιος, *crocodilina*). Назва походить від «крокодила», що про нього мова в прикладі. Цей силогізм має наступний зміст: крокодилъ схочив одній жінці дитину, обіцяючи матері віддати цю дитину назад, якщо вона йому скаже правду, чи він дитину з'їсть чи не з'їсть. Матір каже: «ти дитину з'їси». Крокодилъ відповідає: «У жадному випадку не отримаєш дитини: ані, коли б ти казала правду — на основі твоєїго вислову, ані, коли б ти не сказала правди — на основі нашої умови. На це завважує жінка: мою дитину мушу дістати назад у всякому випадку: чи, якщо б я казала правду — на основі нашої умови, чи, якщо б це, що я твердила, не відповідало правді — згідно з моїм висловом.

У цьому силогізмі йде про двозначність згл. подвійне вживання поняття «правда». — Коли вже мова про фалшиве заключення, то ще треба згадати загально знане заключення «*calvus*» (φαλαγγός) «лиса голова», а потім заключення «*acervus*» (σφορός) «купа». Ці фалшиві заключення полягають на тому, що ці два поняття «*calvus*» і «*acervus*» не можна квантитативно остро обмежити, тому вони багатозначні. На питання, скільки волосків мусять бракувати, щоб могли вжити поняття «*calvus*», не може ніхто відповісти. Ще менше означеним і обмеженим є «*acervus*». Не лише не може тут мати примінення арифметичне детермінування, але й цей чинник відіграє немалу ролу, що н. пр. при купі триння, листя або пороху йде про інше число поодиноких частин ніж н. пр., при купі забавок, листів чи грощей. Накидуючи квантитативно по їх суті неозначеним

поняттям поняття означених величин, можна творити такі софізми як н. пр., питання: »чи наш сусід дістане лису голову, коли вискубаємо з його голови густо порослої волоссям один волосок?« — Відповідь: »Ні!« — Питання: »чи дістане він лису голову, коли вискубаємо йому ще один волосок із голови?« — Відповідь: »Ні!« — Питання: »А ще один? — Відповідь: »Ні!« — Питання: Якщо ж вискубаємо сусідові по одному волоскові, так що ні один не залишиться на його голові — чи ще й тоді не дістане сусід лисої голови?« — Відповідь: »Ні!« — Коли б хтось третій вмішався в розмову, перериваючи такий хід думок і кажучи: »Цей сусід дістав тепер лису голову«, тоді софістична відповідь: »Отже вискубання одного волоска спричинює, що сусід стає лисим«, довершує інше, але рівно ж фалшиве заключення. Так же само мається справа з купою, яка ніколи не могла б повстати згл. повстає через подання одного листка.

До фалшивих заключень належить рівно ж таке як: »Деякі люди є вчені. Каюс є людиною — отже Каюс є вчений«. (Цей приклад дуже популярний, тому й наводимо його на цьому місці).

(Заввага. Для деяких випадків обов'язує правило: *ex particularibus nihil sequitur*, т. зн. з партикулярних преміс не слідує важне заключення).

На кінець буде до речі згадати ще й ці фалшиві заключення, які звертаються проти правил: »*a posse ad esse non valet consequentia*« і »*a nescire ad non esse non valet consequentia*«. Іншими словами (в першому випадку): якщо заключаємо передчасно з можливості на дійсність, або (в другому випадку), якщо те, чого не знаємо, вважаємо за таке, що не існує, тоді поповнюємо фалшиві заключення.

Про індукцію.

Напроти дедукції (заключення) ставимо (з Аристотелем) індукцію (*ἐπαγωγή*, *inductio*).

Підчас, коли в дедукції виводимо із загального особливе, йдемо від загального до особливого, в індукції поступаємо навпаки: йдемо від особливого до загального (*ex singularibus universale*).

Як індукційним так і дедукційним способом доходимо до пізнання й обосновання цього пізнання. В обох випадках іде про логічний доказ*.

* Доказ (*ἀπόδειξις*, *argumentatio*) — це та черга думок, що з неї слідує беззаперечна правдивість осуду (речення).

— Як поступаємо, кажучи докладніше, при індукції? Беручи під увагу поодиче, розважаємо його, порівнюючи більше число річей одного роду, щоб знайти спільну прикмету. Знайшовши ж спільну прикмету, кажемо, що всі інші речі того ж самого роду, яких ми вправді ще не бачили, мають необхідно рівно ж цю прикмету.

Це поодиче є нам знаним, загальне ж незаним. Про індукцію говоримо отже тоді, коли заключаємо з поодичого, особливого на загальне, якого до тепер не знаємо. Щоб ствердити, н. пр. загальну суть хробаків, порівнюємо багато поодиноких родів хробаків — отже: вивові хробаки (*turbellaria*), ссавичні хробаки (*tremadotes*) глисти (*cestodes*) і т. д. Візьмімо але під увагу випадок, що в зоології відкрили до тепер незаним рід хробаків. Цей нововідкритий рід напр. вказує на обставину, що досі прийнята прикмета чи пак властивість, яка відносилася до знаних досі хробаків, вимагає певної ревізії.

Індукційне заключення не дає остільки запоруки абсолютної певности*, оскільки не легко є доказати, обоснувати поодичого вповні. Ступінь індукційної повности є прямо пропорційний зближенні індукційного заключення до певности. — Що це значить? — У міру зростаючої повности індукції, зближається індукційне заключення до абсолютної певности. Навпаки ж: чим неповнішою є індукція, тим більше віддаляється індукційне заключення від певности. Це відноситься очевидно до зовнішніх індукційних поступовань, бо ж коли йде про прикмети, що їх при глибшому й уважнішому розважанні та обсервації можемо з певністю розрізнявати як випадкові й конешні, тоб-то есенціальні прикмети, тоді не потребуємо осягати вищого ступня певности щодо індукційного заключення, не потребуємо отже дальше брати поодинокого під особливу обсервацію.

Нераз насувається питання: хто поступає властиво більш правильно чи пак більш просто й водночас більш успішно в індукційній дії? Відповідь: цей, що, якщо б так вільно висловитися, правильно відчуває певний закон, хто проникає основу всіх річей, отже, закон, який лежить в основі всіх речей — в поодиноких випадках — кажим — закон, який лежить у основі речей одного роду, гатунку, порядку тощо. Для вправного мислителя вистачає вже відносно невелика кількість річей на те, щоб він дошукався в них саме цього закону. Остаточо йде при такому індукційному поступованні з погляду на поодиче про ніщо інше, як про відрізнення

* Кажуть, що абсолютну певність має лише математична індукція.

припадкового, несуттєвого від суттєвого даної речі. Ми досі ще не чули, щоб н. р. якийсь зоолог бачив усі без винятку малпи й щойно тоді означував суть малпи, або, щоб, кажім, якийсь фізіолог ознайомлювався пайперше наочно з секретіями всіх шлунків, щоб щойно тоді означувати суть шлункових секретій. Не буває так, щоб цей, що пише про ношу якогось більшого племені, вмщував, кажім, фотографії в повному числі, якщо йде про всі костюми, що їх мають загалом усі члени цього племені, а потім, беручи їх усіх під докладну увагу, означував їхню суть. — Про це й не йде в індукційному поступованні. У вправному індукційному поступованні йде про те, щоб при обсервації відносно мінімального числа примірників установити суть речі. На основі отже частоти випадків, що кидали б світло на конешний зв'язок, який можна б узагальнити теоретично — схопити цей конешний зв'язок якнайскоріше (т. зн. при обсервації відносно мінімального числа випадків) значить перевести найзручніше індукційну дію.

Докладніше називають індукцію в дієвому змислі також аналітичним (регресивним) поступованням, при якому, розчленовуючи поодинокі явища, знаходиться загальний закон, який лежить в їх основі.

Супроти аналітичного (регресивного) поступовання, якщо йде про індукцію, ставиться прогресивне, або синтетичне поступовання, яке відповідає у свою чергу дедуктивному поступованні. При синтетичній дії поступаємо навпаки: виводимо поодиночі явища із загального закону (поняття). Індукція поступає емпірично т. зв. індукція є дорогою обсервації й досвіду. В індукції походить *universale ex singularibus, quae sunt manifesta ad sensum*. Дедукцію ж можна вважати специфічно-філософичним поступованням. Ці два поступовання: індуктивне й дедуктивне повинні стало доповнюватися й бути для себе взаємно рівноважниками. Що це значить? — Відповідь: Всі науки — аж до осягнення багатьох результатів, послугоувалися індукцією, щоб поступити після з цими результатами на шлях дедукції. Вони знайшли отже в дедукції доповнення. З другої ж сторони не вільно забувати, що тим мислителям, які знову ж, зачепившись за дедукцію, забувають про емпіричну індукцію, грозить небезпека нездорової для філософії односторонності та безладної блуканини в абстракціях. Індукція й дедукція мусять стояти отже у тісному звязку з собою, бо лише з цього зв'язку можуть науки черпати силу для свого розквіту.

Тепер-же звернемо нашу увагу на пізнання *a priori* та пізнання *a posteriori*. Пізнання *a posteriori* — це ці емпіричні пізнання

нання, що походять з досвіду, тобто ті, що їх ми абстрагуємо з досвіду згл. ті, що є обосновані досвідом. Пізнання а posteriori підпираємо отже досвідом. Пізнання ж а priori називаються такі пізнання, що їх виводимо із загального поняття речі, це отже пізнання, що до них доходимо чистим думанням. А priori означає: перед досвідом, незалежно від досвіду. З Аристотелем треба б говорити про πρότερον προς ύμάρс раніше для нашого схоплення, про πρότερον φύσει, раніше природи. Як це належить розуміти? — Поняття (тобто загальне* якоїсь речі існує раніше ніж її дійсне (природне) явище (частини, члени цього загального), т. зв. поняття (тобто загальне) птиці, дерева і т. д. існувало в Бозі раніше ніж поодичні птиці чи дерева. Те ж саме скажемо про людей. Заки хтось вибудує стодолю, чи виготовить скриню, як поодичні чинники, існує вже раніше поняття (загальне) стодоли, чи скрині. Так і не інакше треба позуміти Аристотелеве πρότερον (prius). Напроти цього ставиться όστερον (posterius). Пізнання а posteriori відноситься у свою чергу до річей, які дійсно існують. Обсервуючи ці в дійсності існуючі речі, виводимо від них пізнання а posteriori.

Сократ, шукаючи етичних понять, постував індуктивно. Дедуктивним же шляхом ішов н. пр. Цицерон, виводячи з honestum пізні чесноти (sapientia, justitia і ін.).

З педагогічно-психологічного боку являється індуктивне поступовання дуже корисним для молоді людини, яка вчиться, отже заправляється до духового життя. Маючи перед собою відповідну кількість прикладів, шукає молода людина самостійно правила, а знайшовши, абстрагує його. Інше: дедуктивне поступовання повинно одначе рівноважити індуктивний підхід. Зрештою вибір одного чи другого підходу треба властиво узалежнювати від індивідуальних характерних властивостей молоді людини. Загально підсумовуючи, скажемо: ні індукції, ні дедукції не вільно абсолютно відкидати. Як одне так і друге поступовання повинно знайти своє примінення на відповідному місці.

Назадне заключення. Гіпотеза.

Що таке назадне заключення?

Назадне заключення — це заключення з ефекту й наслідку на причину й мотив.

* »Загальне« не у прикметниковому зміслі, що відносилось б до попереднього слова: »поняття«!

І так заключаємо з чину на цього, хто цього чину довершив, з обрисів тіні на постаць тіла і т. д. У математиці зустрічаємося особливо часто з доповняючими назадними заключеннями. Приклад: знаючи суттєві частини якоїсь правильної фігури чи брили, можемо решту з певністю доповнити.

Частинно на назадному заключенні полягає т. зв. гіпотеза. Хоч у гіпотезі заключаємо від спостережених явищ і констатованих фактів назад на їх дотепер ще незнану причину, то все ж не можемо ще доказати цілковито правильності такого заключення. Гіпотеза полягає на припущенні, здогаді, передчутті, вгадуванні, відгадуванні. Деякі н. пр. в даній науці поставлені гіпотези показуються неправильними. Ці ж гіпотези, що їх правильність допроваджує до евіденції, стаються науково обоснованими реченнями. Приклад: свого часу існувало кілька гіпотез щодо походження метеоричних каменів. По одній гіпотезі мали б походити метеоричні камені від земних вульканів, по іншій від атмосферичних випарів, ще ж по іншій від вульканів місяця, по четвертій гіпотезі врешті йшло про космічне походження. Показалося, що три перші гіпотези спиралися на фальшивих здогадах, четверту ж можна було узгіднити зо всіма досвідами. Вона стала отже науково обоснованим реченням.

Непрямий або апагогічний доказ.

Апагогічним називаємо цей непрямий доказ правильності якоїсь тези (твердження), що ним не по прямій дорозі, а, так би сказати, округною дорогою намагаємося доказати, що прийняття протилежності до цього, що міститься в тезі або всі інші припущення, що їх не містить теза, провадили б до неможливостей (*deductio ad impossibile*). Апагогічного доказу вживається для запевнення негативних осудів н. пр. в полеміці. Ним послуговується залюбки математика.

Апагогічні докази пристосовується там, де прямі докази неможливі н. пр. при загальних принципах. При апагогічному доказі говориться рівно ж про *deductio ad absurdum*.

Доказ через аналогію.

Доказ через аналогію (*ἀναλογία*) не є виправді таким сильним як н. пр. апагогічний доказ, одначе, вживаючи його на відповідному місці, можемо мати немалий успіх.

У чому полягає доказ через аналогію? — Доказ через аналогію полягає в тому, що ми ставимо ягесь твердження,

поступування і т. д. як правильні чи неправильні — тому, що вони виявилися в подібному випадку як правильні (чи неправильні).

Приклад: квочка береже своїх курчат, чи ж не повинна берегти мама своїх дітей! — Аналогії вживаємо часто, щоб трудні й темні, непрозорі відносини увиразнити через аналогічні прості й ясні. Ми пояснюємо собі н. пр. відношення Бога до людини як відношення батька до дитини.

Замітка: Докази (заключення) через аналогію ділимо на заклчення a minore ad majus і a majore ad minus — залежно від цього, чи заключаємо від нижчого на вище або від вищого на нижче.

Про суб'єктивні докази.

Що називаємо суб'єктивними доказами? — Відповідь: суб'єктивними доказами називаємо такі докази, що мають важність лише для певних суб'єктів, що відповідають отже силі схоплення цих суб'єктів, докази, що їх ці суб'єкти признають правдивими. Вираз »суб'єктивний доказ« містить, властиво беручи, *contradictio in adjecto*, а це тому, бо доказ як такий (по своїй суті) мусить бути об'єктивним, мусить мати отже загальну важність.

Суб'єктивних доказів вживають тому, бо вони є зрозумілими, а часто й більш ефектовними ніж об'єктивні — особливо ж у цих суб'єктів отже, що стоять на всякий випадок перед духовою зрілістю. Суб'єктивні докази тому є для наукового підходу без значення. Їх уживаємо на те, щоб інших повчити й переконати. Коли отже хочемо когось переконати про правильність якоїсь тези, то доказуємо цю правильність з цього, що цей хтось вже пізнав і признав був як правдиве, або також навіть з цього, що відповідає його особистим заінтересованням.

Так переводжувану дію називаємо *ex concessis disputare* або *argumentio ad hominem* (καθ' ἄνθρωπον) у противенстві до властивого доказу *argumentatio ad veritatem* καθ' ἀληθειαν. Приклад: апостол Павло, проповідуючи атеяням незнамого їм Бога, послуговеться якраз суб'єктивним доказом, виходячи від напису одного з їх вівтарів, а це на те, щоб предмет його проповідування був поганам більш переконливим.

Про історичні докази.

Історичний доказ не належить у властивому зміслі до логіки. Історичний доказ полягає в наведенні фактів. Фактів же годі логічно доказати. Вони й не потребують логічного

доказу. Логічно не можна доказати, що княгиня Ольга чи король Данило існували.

Історичні факти можна лиш засвідчити, а не доказати. Їх можуть засвідчити ці, що були при них присутні або брали в них участь.

Кінцеві замітки.

У зв'язку зі згаданими доказами належало б обговорити коротко ще питання: як представляється справа, якщо йде про існування Бога. Сама тематика по собі належить властиво до царини спеціальної теології. Нас займає вона остільки, оскільки її можна би влучити бодай у загальне вичерпання пояснення, що відноситься до доказу про існування Бога з логічного боку.

На бажання видавництва вживав автор таких висловів як н. пр.: логіка — замість льогіка, апагогічний — замість апагогічний, психологічний — замість психольогічний і т. д. Причиною цього є обставина, що наша студіююча молодь навикла вже до цих нових висловів, вживаючи їх замобки.

В цьому зміслі відповів автор бажанні видавництва.

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО

ВЕРНИГОРА

ВИНУСТИЛО ДРУКОМ ОСЬ ТАКІ КНИЖКИ:

М. Дольницький:

ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ

*

І. Крип'якевич:

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

*

В. Радзикович:

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

*

С. Риндик:

ЗБІРНИК АЛГЕБРАІЧНИХ ЗАДАЧ

*

Я. Петришин:

ЛОГІКА

*

М. Терлецький:

ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

*

М. Терлецький:

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ